

nû'l-Arabî hakikati "Hakk'ın, kulun sıfatlarını alıp ona kendi sıfatlarını vermesi (fenâ hali) olarak tarif etmiştir (*el-Fütûhât*, II, 740-742). Bazılarına göre hak zât-ı ilâhî, hakikat O'nun sıfatlarıdır (bk. Te-hânevî, I, 305).

Hakikatle şeriat arasında fark bulunduğunu, bazan bu farkın birbirine aykırı bir konuma geldiğini gören bir kısım sûfiler giderek hakikate daha fazla önem vermişler, böylece şeriatı ihmal veya terketme, bazı hallerde de hafife alma sonucuna ulaşmışlardır. Tasavvufun doğuş döneminde bile bu görüşte olan bazı sûfilerin bulunduğu, şeriata bağlı sûfilerin onlara gösterdikleri sert tepkilerden anlaşılmaktadır. Hakikat ilmi olan tasavvuf şeriat ilminin birbirine aykırı olduğu görüşünde olan Ebû Bekir ez-Zekâk'ın, "Şeriata aykırı her hakikat küfürdür" şeklindeki ilâhî bir hitapla uyarılması (Serrâc, s. 286) bazan gerçek sûfilerin bile bu aykırılığı düşündüklerini göstermektedir.

Şeriat-hakikat ilişkisinden bahseden sûfiler daha sonraki dönemlerde bu ilişkiye bir de "tarikat" kavramını eklemişlerdir. Necmeddîn-i Kübrâ şeriatı gemiye, tarikatı denize, hakikati inciye benzetir. Mevlânâ'ya göre şeriat bir meşale, tarikat bu meşale ile yol alma, hakikat ise maksada ulaşmadır. Şeriat bakırı altın yapmaya arayan simya ilmi, tarikat bu bilginin kullanılması, hakikat altının elde edilmesidir. Bazan şeriat ağaca, tarikat çiçeğe, hakikat meyveye benzetilir. Hz. Peygamber'in sözleri şeriat, fiilleri tarikat, halleri hakikattir. Daha sonra bu üç kavrama bir de "mârifet" eklenecek dörtlü bir sınıflandırma yapılmış, bu kavramlar bazan şeriat-tarikat-mârifet-hakikat, bazan da şeriat-tarikat-hakikat-mârifet şeklinde sıralanmıştır. Hakikat bir erme hali olarak görülürse mârifet üstündür. Fakat mârifet erme hali neticesinde hâsıl olan bilgi olarak düşünülürse hakikatten sonra gelir. Çok defa hakikatle mârifet bir sayılır. Yûnus'ta görülen şeriat-tarikat-hakikat-mârifet şeklindeki sıralama Necmeddîn-i Dâye'de şeriat-mârifet-tarikat-hakikat şeklindedir (*Mirşadü'l-ibâd*, s. 161). Bektaşilik'te ise sıralama şeriat-tarikat-mârifet-hakikat tarzında yapılır. Bektaşilik'teki dört kapı, kırk makam anlayışı da buna dayanır (Ahmed Rifat, s. 207-210).

Herevî, *Menâzilü's-sâ'irîn*'de on adet tasavvufî kavramı (mükâşefe, müşâhe-de, muâyene, hayat, kabz, bast, sekr, sahr,

ittisâl, infisâl) "hakikatler" başlığı altında incelemiştir (s. 192 vd.).

Tasavvufta "hakikatü'l-hakâik" denilince bütün hakikatleri kendisinde toplayan Cenâb-ı Hakk'ın zât-ı ahadiyyeti kastedilir. Buna "hazret-i cem'" ve "hazret-i vücûd" da denilir. İbnü'l-Arabî buna "he-yûlâ, ilk madde, küllî hakikat, cinslerin cinsi, amâ" gibi isimlerin de verildiğini söyler (*el-Fütûhât*, II, 433). "İnsân-ı kâmil" de (merd-i mutlak) denilen hakikatü'l-hakâikin ihtiva ettiği hakikatlere "ilk hakikatler" (hakâiku'l-üvel) ve "yüksek cinsler" (el-ecnâsü'l-âliye) adı da verilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA:

et-Ta'rifât, "hakikat" md.; Tehânevî, *Keşşâf*, I, 305, 330-336; Serrâc, *el-Lüma'* (nşr. R. A. Nicholson), Leiden 1914, s. 286-287, 336-337, 413; Kuşeyrî, *er-Risâle* (Uludağ), s. 128, 177; Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb* (Uludağ), s. 494; Herevî, *Menâzil* (Revân), s. 192-211; a.mlf., *Tabakât*, s. 198, ayrıca bk. İndeks; a.mlf., *Şad Meydân*, Tahran 1368, s. 60; Ebû Mansûr el-Abbâdî, *Şüfînâme* (nşr. Gulâm Hüseyin-i Yûsufî), Tahran 1347 hş., s. 214; Attâr, *Tezkiretül-evliyâ*, Tahran 1370 hş., I, 127, 171; II, 73, 185; Baklî, *Meşrebül-ervâh*, s. 151, 277; a.mlf., *Şerh-i Şahtıyyât*, s. 559; İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhât*, II, 433, 562, 740-742; a.mlf., *Fuşûş* (Affî), II, 740-742; Necmeddîn-i Dâye, *Mirşadü'l-ibâd* (nşr. M. Emîn Riyâhî), Tahran 1366 hş., s. 161-225; Mevlânâ, *Meşnevî*, Tahran 1370 hş., s. 820; Azîz Nesevî, *Kitâbü'l-İnsânî'l-kâmil*, Tahran 1362 hş., s. 365, 424; Saîdüddin Saîd Fergânî, *Meşâriku'd-derârî* (nşr. Seyyid Celâled-din Âştîyânî), Tahran 1357 hş., s. 722; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Medâricü's-sâlikîn*, Beyrut 1403/1983, III, 155; İbnü'l-Hatib, *Ravzatü't-ta'rif* (nşr. Muhammed el-Kettânî), Beyrut 1970, I, 263; Haydar el-Âmülî, *Câmî'u'l-esrâr*, Tahran 1365 hş., s. 342-379; Tâceddin Hüseyin b. Hasan el-Hârizmî, *Şerh-i Fuşûşü'l-hikem* (nşr. Necîb Mâyil-i Herevî), Tahran 1364, s. 884; Ahmed Rifat, *Mir'âtü'l-makâsîd*, İstanbul 1293, s. 207-210; Ebû'l-Alâ el-Affî, *et-Tasavvuf: şere'tün rûhiyye fi'l-İslâm*, Kahire 1963, s. 16, 119-141; *el-Mu'cemü's-şûfî*, s. 353-356; R. S. Bhatnagar, *Dimension of Classical Sufi Thought*, Delhi 1984, s. 20-141; Süleyman Ulu-dağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1991, s. 201; D. B. Macdonald "Hakikat", *İA*, V/1, s. 100-101; L. Gardet, "Hakika", *EP* (İng.), III, 75-76.

MEHMET DEMİRCİ

HAKİKAT-i MUHAMMEDİYYE

(حَقِيقَتِ مُحَمَّدِيَّة)

Hz. Peygamber'in mânevî şahsiyetini ifade etmek için kullanılan tasavvuf terimi.

Hakikat-i Muhammediyye fikrine ilk olarak Sehl b. Abdullah et-Tüsterî'de (ö. 283/896) rastlanır. Tüsterî, Allah'ın ilk defa Hz. Muhammed'i kendi nurundan

yaratıldığını ileri sürmüş (*Tefsîrül-Kur'ânî'l-âzîm*, s. 15, 62), ancak hakikat-i Muhammediyye kavramından açıkça söz etmemiş ve bunun bir yaratma sebebi olduğunu söylememiştir. Tüsterî'nin daha çok "adl" ve "el-hak mahlûkun bih" (yaratma aracı olan hak) adını verdiği bu kavram üzerinde daha sonra Hallâc-ı Mansûr *Kitâbü't-Tavâsîn*'in "Tâsinü's-sirâc" bölümünde durmuştur. Aynülküddât el-Hemedânî *Temhidât*'ta, Rûzbihân-ı Bakî *Şerh-i Şahtıyyât*'ta çok güzel ifadelerle tasvir ettikleri kavramı Muhammed Kemâl İbrâhim, İbrâhim b. Edhem'e ve Süfyan es-Sevrî'ye kadar götürmüştür (*Mine't-türâşî's-şûfî*, s. 313-314). Hakikat-i Muhammediyye görüşü en güzel biçimde Muhyiddin İbnü'l-Arabî ve Abdülkerîm el-Cilî tarafından açıklanmış, *Fuşûşü'l-hikem*'e şerh yazanlar da bu konu üzerinde önemle durmuşlardır.

"Vücûd-ı mutlak"ın taayyün ettiği ilk mertebeye (taayyün-i evvel) hakikat-i Muhammediyye adı verilir. Hakikat-i Muhammediyye, vücûd-ı mutlakın ahadiyyetini vâhidiyyete dönüştürmek suretiyle taayyüne başlamasıdır. Vücûd-ı mutlak açısından bakıldığında bu mertebe var oluşun başlangıcıdır. Mevcûdat açısından bakıldığında ise gerçek yaratma (halk) fiili, vücûd-ı mutlakın hakikat-i Muhammediyye mertebesine tenezzülünden sonra olmuş ve her şey ondan yaratılmıştır. Bu durumda hakikat-i Muhammediyye zât-ı mutlakın lâ taayyün mertebesinden, yani kendi zâtındaki istiğrak halinden kendindeki özellikleri bilme mertebesine tenezzülünü ifade eder. Vücûd-ı mutlakın kendisindeki isim ve sıfatları mücmelen bildiği bu mertebeye isim ve sıfatlar zâtının aynı olduğundan bu ilim kendi zâtına olan ilimden ibarettir. Hakikat-i Muhammediyye mertebesinin üzerinde lâ taayyün (ahadiyyet) mertebesinden başka hiçbir şey yoktur. Lâ taayyünün taayyün suretiyle zuhur ettiği ilk tenezzül mertebesi olan bu mertebe lâ taayyünün zâhiri, lâ taayyün ise hakikat-i Muhammediyye'nin bâtınıdır. Dolayısıyla lâ taayyün ve hakikat-i Muhammediyye aynı hakikatin ön ve arka yüzleri olmaktadır. Ehl-i keşf, hakikat-i Muhammediyye mertebesini ifade edebilmek için ulûhiyyet, lâhût, vâhidiyyet, vahdet-i sırf, vahdet-i hakîkî, âlem-i vahdet, el-hak mahlûkun bih, ahadiyyetü'l-cem', levh-i mahfûz, ümmü'l-kitâb, levh-i kazâ, asl-ı âlem, adl, berzah, velâyet-i mutlaka, felek-i sâbitât, tecellî-i evvel, mah-

lûk-i evvel, zıllullah, ikâb, vücûd-ı evvel, madde-i evvel, akl-ı kûl, nûr-ı Muhammedî, hakikat-ı âdem, insân-ı ezeli, mer-tebe-i insân-ı kâmil, halife, ebû'l-ervâh, rûhû'l-kuds, rûh-ı a'zam, arşullah, kalem, kitap, akl-ı evvel, kâbe kavseyn, medîne-tû'l-fâzıla gibi terimler kullanmışlardır (Kılıç, s. 226-227). İbnü'l-Arabî, bütün bu terimlerin aynı hakikatı çeşitli yönle-riyle ifade ettiğini söyler.

Hz. Peygamber'in altmış üç senelik zamanla sınırlı cismanî hayatından ayrı bir varlığı daha mevcuttur. Allah'tan başka hiçbir şey yokken ilk defa hakikat-i Muhammediyye var olmuş, bütün yaratıklar bu hakikatten ve onun için halke-dilmiştir. Âlemin var olma sebebi, mad-desi ve gayesi bu hakikattir. Tasavvuf-ta sık sık kullanılan ve kutsî hadis olarak da rivayet edilen, "Sen olmasaydın ben kâi-natı yaratmazdım" (levlâke...) (Aclûnî, II, 164; Hâkim, *el-Müstedrek*, II, 615) ifade-siyle bu husus anlatılır. İlk ilâhî tecelli ol-ması sebebiyle "taayyün-i evvel", sevgi tarzında tecelli olması dolayısıyla "taay-yün-i hubbî" adı verilen nûr-ı Muham-medî zühur ettikten sonra her şey on-dan ve onun için yaratılmıştır. Resûl-i Ekrem'in ruhu ve nuru bütün insanlar-dan, peygamberlerden, hatta melekler-den önce var olduğundan Peygamber in-sanlığın mânevî babasıdır. Hz. Âdem in-sanların maddeten babası (ebû'l-beşer), Hz. Peygamber ruhların babasıdır (ebû'l-ervâh). "Allah ilk defa benim nurumu yarattı"; "Âdem toprakla su arasında iken ben peygamber idim" (Tirmizî, "Menâ-kıb", I; *Müsned*, IV, 66; V, 379; Aclûnî, I, 265; Abdülkerîm el-Cîlî, II, 37) meâlin-deki hadislerle bu hususa işaret edilmiş-tir. Hz. Âdem'de tecelli edip daha sonra öbür peygamberlere intikal eden, Hz. Muhammed beden olarak dünyaya ge-lince ona intikal edip onda karar kılan nur ölümünden sonra da devam etmekte ve kâinat varlığını sürdürülebilmektedir. Bu nur ölümsüz ve ebedî olduğun-dan mutasavvıflar Hz. Peygamber için "öldü" ifadesini kullanmazlar.

İbnü'l-Arabî, hakikat-i Muhammediyye'yi vücûd-ı mutlakın yaratılış sahasın-daki ilk ve en mükemmel mazharı (meclâ) olarak görür. Onun her isminin bir mazharı vardır. En kapsamlı isim olan ve bundan dolayı ism-i a'zam denilen Allah isminin mazharı hakikat-i Muhamme-diyye'dir. Vücûd-ı mutlak en yüksek sevi-yede ve bu mazharla tecelli ettiğinden ona "insân-ı kâmil" de denir. İbnü'l-Ara-

bî'ye göre hakikat-i Muhammediyye nur olması bakımından âlemi yaratma ilkesi ve onun aslıdır. Varlık şeklinde zâhir olan ilâhî tecellinin ilk mertebesidir. O, "hebâ" adı da verilen hakikatü'l-hakikatten vü-cuda gelmiştir. Hak ve halkın bütün mâ-kul (aklı) mahiyetlerini özünde toplamış olan hakikatü'l-hakâik hakikat-i Muham-mediyye'nin maddesi, hakikat-i Muham-mediyye de onun sûretidir. Hakikatü'l-hakâik var veya yok, ezeli ve hâdis şek-linde nitelenmediği halde hakikat-i Mu-hammediyye var ve ezeli diye nitelendirilir. Diğer taraftan İbnü'l-Arabî, insanla il-gisini dikkate alarak hakikat-i Muham-mediyye'ye insân-ı kâmil adını verir. Çün-kü insân-ı kâmil varlığın bütün hakikat-lerini kendinde toplar ve bu özelliğiyle Allah isminin mazharıdır. Bilgi ve ilham bakımından ele alınınca hakikat-i Mu-hammediyye bütün peygamberlerin ve velîlerin ledünnî ve bâtinî bilgileri al-dıkları kaynaktır. Aynı zamanda bu haki-kat Hak'tan gelen feyzin halka ulaşma-sında aracı olur (*Fuṣûṣ*, s. 19, 63; *el-Fütû-hât*, I, 118). Abdülkerîm el-Cîlî, Allah'ın en mükemmel şekilde yarattığı Hz. Mu-hammed'i cemal ve celâl sıfatlarına maz-har kıldığını, cennetle cehennemnin onun iki vechesi olduğunu söyler (*el-İnsânü'l-kâmil*, II, 29-48). Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, hakikat-i Muhammediyye'yi an-lattıktan sonra Hz. Peygamber'in Cebrâil karşısındaki büyüklüğünü ifade etmek için, "Ahmed eğer o ulu kanadını açsaydı Cebrâil ebede kadar dehşet içinde kalır-dı" der (*Meşnevî*, IV, 817). "Sen olmasay-dın ben kâinatı yaratmazdım"; "Ben gizli bir hazine idim, bilinmek istedim, bunun için âlemi yarattım" gibi tasavvuf edebi-yatının temelini oluşturan cümleler hakî-kat-i Muhammediyye'nin özlü ifadele-ridir. Hakikat-i Muhammediyye fikri, ya-ratılışı sevgi ve aşk unsuruna bağladığı için tasavvuf edebiyatının gelişmesine önemli katkılar sağlamış ve birçok şaire ilham kaynağı olmuştur (bk. Eraydın, s. 131-143).

Zâhir ulemâsı, özellikle hadis âlimleri ve Hanbelîler, Hz. Peygamber'in bu şekil-de anlaşılmasının onu ilâhlaştırmak an-lamına geleceğini söyleyerek bu inancı küfür ve şirk saymışlar, daha önceki üm-metlerin de peygamberleri konusundaki aşırılıkları sebebiyle sapıklığa düştükleri-ni iddia etmişlerdir. Hakikat-i Muham-mediyye fikrinin Yeni Eflâtunculuk'taki "logos" veya İskenderiyeli Aziz Cle-mens'in (ö. 215) peygamberlik konusun-

daki görüşleriyle ilgili olduğu, bunun ön-ce Şîî muhitine, oradan da tasavvufa geçtiği ileri sürülmüştür.

BİBLİYOGRAFYA :

- et-Ta'rifât*, "el-Hakikatü'l-Muhammediyye" md.; Sehl et-Tüsterî, *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-azîm*, Kahire 1908, s. 15, 62; Hallâc-ı Mansûr, *Kitâ-bû'l-Tavâsin* (nşr. L. Massignon), Paris 1913, s. 191-194; Bakîî, *Şerh-i Şaḥiyyât*, IV, 257-264; Aynükdât el-Hemedânî, *Temhîdât* (nşr. Affif Useyrân), Tahrân 1962, s. 180, 248, 348; İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhât*, I, 118, 186; II, 87; III, 444; a.mlf., *Fuṣûṣ* (Affif), s. 19, 37, 63, 363; a.mlf., *Ankâ'ü muḡrib* (*Resâ'ilü İbn 'Arabî* içinde), Kahire, ts. (el-Bâbî el-Halebî), s. 40-43; Mevlânâ, *Meşnevî*, Tahrân 1370, IV, 817; Saïdüddin Saïd Fergânî, *Meşâriḡu'd-derâi*, Tahrân 1398, s. 489, 545, 607; Aziz Neseî, *Kitâbü'l-İnsânî'l-kâmil* (nşr. M. Molé), Tahrân 1983, s. 398; Hay-dar el-Âmûlî, *Câmî'u'l-esrâr* (trc. Cevâd Tabatabâî), Tahrân 1368 hş., s. 384; Abdülkerîm el-Cîlî, *el-İnsânü'l-kâmil*, Kahire 1326, II, 29-48; Tâ-ceddîn-i Hârizmî, *Şerhu Fuṣûṣi'l-hikem* (nşr. Necîb Mâyil-i Herevî), Tahrân 1364, s. 716; İsmâil Hakkı Bursevî, *el-Es'île ve'l-ecvabe*, Süley-maniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1521/2, vr. 45; İb-râhim Hakkı Erzurûmî, *Mârifetnâme*, İstanbul 1310, s. 303; Ahmed b. İsmâil el-Berzencî, *Ri-sâletü't-tahkîkâtî'l-Ahmediyye fi himâyeti'l-hakîkâtî'l-Muhammediyye*, Kahire 1326; İsmail Fennî [Ertuğrul], *Vahdet-i vücûd ve Muhyiddin-i Arabî*, İstanbul 1929, s. 16; Ma'sûm Ali Şah, *Ṭarâ'ik*, I, 77, 78; Ebû'l-Alâ Affif, *et-Taşavvuf: şevretün rûhiyye fi'l-İslâm*, Kahire 1963, s. 10, 309; a.mlf., "Nazariyyâtü'l-İslâ-miyyîn fi'l-kelime", *Mecelletü Külliyyeti'l-âdâb. Câmî'atü Fu'âdi'l-evvel*, Kahire 1943, s. 33-75; R. A. Nicholson, *Fi't-Taşavvufi'l-İslâmî* (trc. Ebû'l-Alâ Affif), Kahire 1969, s. 127; M. Musta-fa Hilmi, *el-Hayâtü'r-rûhiyye fi'l-İslâm*, Kahire 1971, s. 116-121; M. Kemâl İbrâhim, *Mine't-tü-râsi's-şûfî*, Kahire 1974, s. 313-314; *el-Mu'ce-mû's-şûfî*, s. 347; Şeybî, *eş-Sıla*, I, 478-485; Ahmet Avni Konuk, *Fuṣûṣu'l-hikem Tercüme ve Şerhi* (haz. Mustafa Tahralı - Selçuk Eraydın), İstanbul 1987, I, 11-13; Seyyid Sâdik-i Güherî, *Şerh-i İşlâhât-ı Taşavvuf*, Tahrân 1368, IV, 257-264; Seyyid Celâleddin Âştîyânî, *Şerh-i Mu-kaddime-i Kayserî*, Tahrân 1370, s. 219, 222, 685, 794; Mahmud Erol Kılıç, *Muhyiddin İb-nü'l-Arabî'de Varlık ve Mertebeleri* (doktora tezi, 1996), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 226-236; U. Rubin, "Pre-Existence and Light: Aspects of The Concept of Nûr Muḥammad", *IOS*, V (1975), s. 62-119; a.mlf., "Nûr Muḥam-madî", *EP* (İng.), VIII, 125; Mehmet Demirci, "Nûr-ı Muhammedî", *DÜİFD*, I (1983), s. 239-258; Selçuk Eraydın, "Hakikat-ı Muhamme-diyye ve İlgili Beyitler", *Diyanet Dergisi*, XXV/4, Ankara 1989, s. 131-143; A. Schimmel, "Nûr Muḥammad", *ER*, XI, 23-26.

MEHMET DEMİRCİ

HAKÎM
(bk. HİKMET).